

Osnovni pojmovi antičke retorike

O retorici općenito

Antička se retorika (τέχνη ῥητορική, *ars oratoria, eloquentia*) definirala na mnogo načina, ali nasažetije se može reći da je retorika — *vis dicendo persuadendi* — moć nagovaranja s pomoću govora. Ona nas uči kako da upotrijebimo neki jezični element, te kakav će on učinak ostaviti na primaoca, a isto tako opisuje odstupanja od uobičajene upotrebe jezika. Antička retorika, dakle, promatra jezične elemente s aspekta govornika i stavlja ih u aktivan odnos. Iako se retorička proza javila posljednja među proznim vrstama, ipak se ne može reći da je njezina uloga u antici malena ili neznatna. Dapače, retorika je bila veoma bitna i razvijala se stoljećima prije nego što je dobila svoje mjesto u književnosti. U antičkoj je retorici bitno razlikovati prirodno govorništvo od umjetničkog. Prirodno govorništvo je, nasuprot umjetničkom, govorništvo koje nastaje bez nekih određenih pravila i znanja o retorici, to jest spontano.

U Grčkoj su predstavnici prirodnog govorništva u Homerovo doba kraljevi, a kasnije državnici od kojih su se posebno istakli Temistoklo (Θεμιστοκλῆς), Alkibijad (Ἀλκιβιάδης) i Periklo (Περικλῆς). U Rimu su najpoznatiji bili Marko Porcije Katon (*Marcus Porcius Cato*), Gaj Lelije (*Gaius Laelius*) i Gaj Sempronije Grakho (*Gaius Sempronius Gracchus*). Teorija govorništva razvila se najprije na Siciliji (posebno u Sirakuzi) kad je 465. pr.n.e. tiranska vladavina zamijenjena demokratskom, a u Grčku je prenesena zaslugom Gorgije (Γοργίας) iz Leontina u donjoj Italiji koji 427. došao u Atenu kao poslanik, a kasnije se posredstvom sofista proširila po Grčkoj. Možda bi bilo zgodno na ovom mjestu spomenuti i dekadu ili kanon antičkih govornika u koju pripadaju: Ἀντιφῶν, Ἀνδοκίδης, Λυσίας, Ἴσοκράτης, Ἰσαῖος, Αἰσχίνης, Δημοσθένης, Ὑπερείδης, Λυκούργος, Δελνάρχος (Antifont, Andokid, Lisija, Isej, Isokrat, Eshin, Demosten, Hiperid, Likurg i Dinarh). Dekada ili kanon je termin za skup desetorice najznamenitijih predstavnika neke književne vrste, u ovom slučaju antičkih govornika. Među Rimljanima poznati su bili Marko Antonije (*Marcus Antonius*), Lucije Licinije Kras (*Lucius Licinius Crassus*), Kvint Hortenzije Hortal (*Quintus Hortensius Hortalus*) (osnivač azijskog smjera), Gaj Julije Cezar (*Gaius Iulius Caesar*) i, naravno, nenadmašivi Marko Tulije Ciceron (*Marcus Tullius Cicero*).

Klasifikacija i termini

Govornik je, u skladu s definicijom retorike, morao biti *vir bonus dicendi peritus* — čestit muž vješt u govorenju. On je, da bi zadovoljio stroge uvjete antičke retorike, morao posjedovati neke karakteristike (ὑποσχέσεις ili *praesuppositiones*):

- 1) Φύσις, *natura* — prirodne tjelesne i duševne sposobnosti.
- 2) Παιδεία, *doctrina* koja obuhvaća τέχνη, *ars* — poznavanje teorije govorništva i ἐπιστήμη, *scientia* — stručnu obrazovanost. Osim takve stručne obrazovanosti govornik mora posjedovati i opću obrazovanost (mora čitati pjesnike, učiti povijest, dijalektiku, pravo, zakone itd.).
- 3) Ἐμπειρία (μελέτη), *usus (exercitatio)* — vježbanje i stjecanje iskustva.

Osim toga, govornik je svojim govorom morao slušatelje poučiti (*docere*), ganuti (*movere*), izazvati osjećaj ugone: ἡδονή (*delectatio*), ili neugode: ἀηδία (*taedium*), te

istinitim dokazima uvjeriti u valjanost stvari o kojoj govori. U antičkoj retorici su se razlikovala dva osnovna stila govora: azijski (*genus Asiaticum*), bogat stilskim sredstvima i mnogobrojnim govorničkim ukrasima, i antički (*genus Atticum*), jednostavan i s težnjom da govor slijedi strogu logiku i strukturu misli. Kao primjer navedimo da je grčki govornik Demosten bio predstavnik antičkog stila, Kvint Hortenzije Hortal predstavnik azijskog stila, a da je jedan od najvećih rimskih govornika, Marko Tulije Ciceron, uspješno objedinjavao oba stila.

Prema namjeni govori su se dijelili na tri vrste (γέννη τῶν λόγων, *genera causarum*):

1) Γένος δικανικόν, *genus iudiciale* — sudski govori u parnicama koji se tiču ili privatnih parnica (*iudicia privata*) ili javnih optužbi (*iudicia publica*). U sudskim parnicama, naravno, kao i danas, radilo se ili o optuživanju (*accusare*) ili o branjenju (*defendere*). Parnice su se ticale prošlih događaja, a njima se prosuđivalo što je pravo (*iustum*), a što je nepravo (*iniustum*).

2) Γένος δημηγορικόν (συμβουλευτικόν), *genus deliberativum* ili *suasorium* — državni govori u političkom životu. Državni su govori ili na nešto nagovarali (*suadere*), ili su od nečega odvraćali (*dissuadere*). Oni su se odnosili na budućnost, a njima se prosuđivalo što je korisno (*utile*) ili štetno (*inutile*).

3) Γένος ἐπιδεικτικόν (πανηγυρικόν), *genus demonstrativum* ili *laudativum* — svečani govori koji obuhvaćaju i pohvalne govore (λόγοι πανηγυρικοί) i nadgrobne govore (ἐπιτάφιοι). Njima se nešto ili hvalilo (*laudare*) ili prekoravalo (*vituperare*). Odnosili su se na sadašnjost, a njima se prosuđivalo što je lijepo, moralno (*bonestum*), a što je ružno, sramotno (*turpe*).

Da bi se postigla svrha retorike (τέλος), a to je po Kvintilijanu dobro govorenje, govor je između ostalog morao biti i tehnički vješto sastavljen, odnosno morao se sastojati od nekoliko određenih dijelova (μέρη τοῦ λόγου, *partes orationis*):

1) Προοίμιον, *exordium, principium*, uvod — svrha uvoda je da pripremi slušaoce na predmet i na govornika (*captatio benevolentiae*), da u njemu pobudi pažnju za predmet govorenja (*attentio*) i da mu olakša razumijevanje (*docilem reddere*). Budući da slušatelji često ne znaju mnogo o predmetu o kojem se govori, uvod bi trebao obuhvatiti i nešto više podataka o događaju o kojem će se govoriti. Uvod, kako kaže sam Ciceron, ne smije biti žestok i ratoboran nego mora neopazice osvojiti slušatelja.

2) Πρόθεσις, *propositio*, naznačivanje teme — treba biti jasno i oštro da bi rasprava od samog početka bila dobro usmjerena. Svrha propozicije je da pravi smisao oslobodi svega što je nevažno i sporedno. Da bi se to postiglo, treba upoznati samu bit govora.

3) Između uvoda i propozicije u sudbenom govoru nalazi se διήγησις, *narratio*, pripovijedanje događaja. U antici se smatralo da naracija mora biti kratka, jasna i vjerojatna. No, u težnji za kratkoćom moralo se paziti na to da se ne postigne suprotan učinak: nejasnoća. Bitne stvari trebalo je istaknuti, a sporedne tek spomenuti.

4) Διαίρεσις *divisio, partitio, distributio*, podjela teme: podjela teme treba kratko i jasno istaknuti glavna gledišta. Ne smije izostaviti niti jedan bitan član, ali, s druge strane, ne smije niti predaleko otići u dijeljenju.

5) Poslije ovih pripravnih dijelova dolazi πίστις, *argumentatio*, dokazivanje. Ono može biti pozitivno (πίστωσις, ἀπόδειξις, κατασκευή, *confirmatio, probatio*), ili može u sebi sadržavati pobijanje protivnikovih dokaza (ἔλεγχος, λύσις, ἀνασκευή, *confutatio, refutatio, reprehensio*); također se može ticati samog predmeta rasprave (*de causa*), ili izvoditi dokaze koji su tek u indirektnoj vezi s predmetom (*extra causam*). Kod dokazivanja treba prikupiti samo najbolje i najvjerođostojnije dokaze i kod izlaganja ih poredati tako da na početak dolaze jaki dokazi, u sredini nešto slabiji, a najjači na kraju. Na taj se način postiže najbolji učinak.

6) Ἐπίλογος, *peroratio, conclusio*, zaključak dolazi na samom kraju. Ima jednako važnu ulogu kao i uvod. Njegova je posebna svrha ganuti osjećaje slušalaca. Na početku zaključka obično dolazi mala rekapitulacija (ἀνακεφαλαιώσεις *collectio, enumeratio*) onoga što je rečeno da bi se time postigao što jači dojam.

Retorička su pravila upućivala govornika i na postupke u sastavljanju govora (ἔργα τοῦ ῥήτορος /στοιχεῖα/, *officia oratoris /res, partes, opera, elementa/*). Ta su pravila:

1) Εὑρεσις, *inventio*, pronalaženje građe — svrha je pronaći bitne odrednice teme koja je izabrana, pa ih zatim poredati tako da one tvore smislenu cjelinu.

2) Τάξις, διάθεσις, *dispositio, collocatio*, pravilan raspored građe u govoru — raspoređivanje onoga što je sakupljeno prema pravilima koja su već navedena.

3) Λέξις, ἐρμηνεῖα, φράσις, *elocutio*, jezično oblikovanje govora: u oblikovanju govora potrebno je obratiti pažnju na nekoliko stvari koje su se u antici nazivale zajedničkim imenom ἀρεταὶ τῆς λέξεως, odnosno latinski *virtutes dicendi*, a njima su obuhvaćene: čistoća jezika (Ἐλληνισμός, *Latinitas /puritas/*), njegova jasnoća (σαφήνεια, *perspicuitas*), primjerenost temi (πρέπον, *aptum*), govornički ukrasi (κόσμος, *ornatus*) i kratkoća izlaganja (συντομία, *brevitas*). Osim toga elokucija obuhvaća i vrste stila (χαρακτήρες τῆς λέξεως, *genera elocutionis, genera dicendi*): a) niski ili priprosti stil (χαρακτήρ ἰσχνός, *genus subtile, tenue, submissum*), b) srednji stil (χαρακτήρ μέσος /μικτός, ἀνθηρός, γλαφυρός/, *genus medium /mixtum/*), c) uzvišeni stil (χαρακτήρ μεγαλοπρεπής /ύψηλός, σεμνός/, *genus grande /sublime/*).

4) Μνήμη, *memoria*, pamćenje: prema Ciceronu pamćenje treba biti kod govornika jako pouzdano. Najprije treba pomno razraditi govor i tek ga onda pamtitu u njegovim glavnim crtama.

5) Ἀπόκρισις, *pronuntiatio (actio)*, izgovaranje: ono je veoma važno za svakog govornika ili, kako kaže Ciceron: *Actio in dicendo una dominatur*. (Izgovaranje u govoru jedino vlada.) Govornik mora pred slušateljima biti vrlo vješt, upravljati kretanjama vlastita tijela (*gestus*), paziti na izraz lica (*vultus*), glas (*vox*) i držanje tijela (*corporis habitus*), ali nikako ne smije pretjerivati u tome i ponašati se kao glumac na sceni.

Antički predstavnici i njihova najznačajnija djela

Grčka retorika

Već sam prije spomenula najznačajnije predstavnike retorike, a sad bih se malo detaljnije osvrnula i na njihov rad.

Grčko je razdoblje prirodnog govorništva prikazano najprije u Homerovim djelima u likovima, na primjer, starca Nestora i Odiseja. Demokracija u Ateni pružila je najvećim junacima i državicima onog doba (već prije spomenutima Temistoklu, Alkibijadu i Periklu) mogućnost za razvijanje retoričke vještine. Umjetničko govorništvo nastalo je na Siciliji, gdje su Koraks (Κόραξ) i njegov učenik Tisija (Τεισιτας) prvi započeli poučavati govorničku vještinu, a i napisali su prvi retorički udžbenik. Tvorac umjetničke antičke proze bio je Gorgija (iako je sam bio Jonjanin, ali se u svojim djelima služio jezikom antičke drame), koji je prenio govorništvo sa Sicilije u Atenu. On je pisao uglavnom pohvalne govore, od kojih su napoznatiji: »Olimpijski« (Ὀλυμπικός), »Pitijski« (Πυθικός) i »Nadgrobni govor« (Ἐπιτάφιος). Od svih njegovih djela sačuvane su samo dvije deklamacije: »Helenina pohvala« (Ἑλένης ἐγκώμιον) i »Palamed« (Παλάμηδης). Uz njega je bio značajan i Halkedonjanin Trasimah (Θρασύμαχος).

Najznamenitiji govornici Grčke pripadaju dekadi antičkih govornika. Među njima je zasigurno najslavniji Demosten. Demostenovi prethodnici (Antifont, Andokid, Lisija, Isej i Isokrat) bili su većinom učitelji govorništva ili *logografi* (pisci govora za druge). Od Antifonta (rođen oko 480. g.pr.n.e.) nam je sačuvano samo 15 govora, a svi su se ticali ubojstava (λόγοι φονικοί). Andokid (oko 440. g.pr.n.e.) najneznatniji je iz dekade antičkih govornika. Njegov najpoznatiji govor (od četiri sačuvana govora) govor je »O misterijama« (Περὶ τῶν μυστηρίων). Lisija je najvećim dijelom pisao sudske govore, a jedini njegov sačuvan govor, koji je sam govorio, jest govor »Protiv Eratostena« (Κατὰ Ἐρατοσθένους). Od 50 Isejevih sudskih govora sačuvano je 10 govora i polovica jedanaestoga. Svi se njegovi govori tiču nasljedstva (λόγοι κληρικοί) i važni su za upoznavanje antičkog privatnog prava. Najznamenitiji Isokratovi govori pripadaju među pohvalne govore. To su: »Na zboru« (Πανηγυρικός), »Platejski govor« (Πλαταικός), »Areopaški govor« (Ἀρεοπαγιτικός) i »Panatenejski govor« (Παναθηναϊκός). Najznamenitiji govornik, koji je postao uzorom mnogim kasnijim govornicima, Demosten rođen je u Atici oko 384. g.pr.n.e. Do danas je sačuvan 61 govor, ali nije sigurno da su baš svi govori njegovi. Najpoznatiji su njegovi državni govori: »Tri govora protiv Filipa« (351, 344, 341. g.pr.n.e.) (Κατὰ Φιλίππου α, β, γ), »Tri olintska govora« (349. g.pr.n.e.) (Ὀλινθιακός α, β, γ), »Govor o miru« (346. g.pr.n.e.) (Περὶ τῆς εἰρήνης), »Govor o Hersonesu« (341. g.pr.n.e.) (Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ) i »O vijencu« (330. g.pr.n.e.) (Περὶ στεφάνου). U prvom govoru protiv Filipa, makedonskog kralja, Demosten opominje Atenjane na opasnost koja prijete od Filipa, te predlaže otvoren sukob i rat pomoću kojega se Atena jedino može obraniti od Filipa. Nakon toga Filip je započeo napadati Olint i stanovnici traže zaštitu od Atene. Demosten u svojim olintskim govorima nalaže Atenjanima da brane Olint kao svoj vlastiti grad. Atenjani su ga poslušali, ali pomoć je uvijek stizala prekasno ili je bila preslaba, tako da je Olint potpuno razoren 348. g.pr.n.e. 346. g.pr.n.e. sklopljen je prividan mir na koji se Filip nije previše obazirao, pa je zapovijedio da treba razrušiti 22 grada u Fokidi. Takva je odluka naljutila Atenjane i željeli su zaratiti protiv Filipa. No, Demosten je uvidio snagu Filipove vojske i nespремnost Atenjana i odvratio je sugrađane od rata govorom o miru. U drugom govoru protiv Filipa Demosten prikazuje Filipa kao zajedničkog neprijatelja svih Helena kojem je cilj pokoriti čitavu Heladu. U govoru »O položaju na Hersonesu« Demosten dokazuje da je Filip prvi prekršio mir, a iste godine napisan je i treći govor protiv Filipa u kojem Demosten poziva sve Grke na rat protiv Filipa za oslobođenje domovine. No, bez obzira na Demostenovo zalaganje, u bici kod Heroneje (338. g.pr.n.e.) grčki su saveznici pobijedeni i makedonska je sila zavladala čitavom Heladom. Možda najbolje Demostenovu vrlinu i govornički dar prikazuje spomenik koji su mu Atenjani podigli nakon smrti. Na spomeniku je natpis:

Ἐὔπερ ἴσῃν γνώμη ῥώμην, Δημόσθενες εἶχες,
 Οὔποτ' ἄν Ἑλλήνων ἤρξεν Ἄρης Μακεδών.

(Da bješe u tebe, Demostene, snaga jednaka duhu, nikada ne bi Helenima ovladao ratoborni Makedonac.)

Rimska retorika

U rimskom su govorništvu najpoznatiji već prije spomenuti Marko Porcije Katon, kao predstavnik prirodnog načina govorništva (koje se ogleda najbolje u njegovoj poznatoj sentenci: *Rem tene, verba sequentur* (Drži se predmeta /govorenja/, a riječi će doći same od sebe). Nakon prirodnog razdoblja govorništva slijedi razdoblje umjetničkog govorništva, a njegov najznačajniji predstavnik je Marko Tulije Ciceron (106. g.pr.n.e.-

43. g.pr.n.e.). Sačuvano je 58 Ciceronovih govora (od preko stotinu koje je napisao), a nabrojiti ću samo najznamenitije.

Ciceron je svoju prvu javnu parnicu vodio u 26. godini (81. g.pr.n.e.), a to je bila ostavinska rasprava Publija Kvinkcija (*Pro Quinctio*) u kojoj je pobijedio svojeg slavnog protivnika Hortenzija. Slijedeći, još slavljiji govor, bio je govor za Seksta Roscija Amerina (*Pro Sexto Roscio Amerino*) u kojem je branio Seksta Roscija iz Amerije koji je bio optužen da je ubio svojeg oca. Njega su zbog imutka željeli nepravednom optužbom upropastiti protivnici, a među njima je bio i Sulin ljubimac Hrisogon. Slijedeći govor je govor protiv Vera (*In Verrem*) 70. g.pr.n.e. Dokaze i materijal za tu parnicu Ciceron je sakupio u pet govora (od kojih je samo prvi doista govorio na sudu) i izdao ih je pod naslovom *Actionis secundae in C. Verrem libri V*. Gaj Ver je bio zloglasni propretor na Siciliji, pa su Sicilijanci zamolili Cicerona da u njihovo ime tuži Vera. U toj je parnici Ciceron bio toliko uspješan da je Ver već nakon prvog dana rasprave svojevoljno otišao u progonstvo. Godine 66. pr.n.e. Ciceron drži govor *Pro lege Manilia* ili *De imperio Cn. Pompei*. U njemu se Ciceron zalaže za Manilijev prijedlog da se vrhovno zapovjedništvo u trećem ratu s Mitridatom preda Gneju Pompeju.

Među najslavnije govore zasigurno pripadaju četiri govora protiv Katiline iz 63. godine pr.n.e. U njima je Ciceron kao konzul razotkrio Katilininu urotu i njezine sudionike. Prvi je govor držao 8. studenog u senatu u kojem, direktno se obraćajući Katilini, otkriva da je urota raskrinkana. Drugi je govor održan 9. studenog u narodnoj skupštini i u njemu pokušava umiriti narod a uplašiti urotnike. Treći govor održan je 3. prosinca u narodnoj skupštini gdje Ciceron obznanjuje da su urotnici uhvaćeni, a četvrti govor drži 5. prosinca u senatu i u njemu se zalaže za smaknuće urotnika. U govoru *Pro Lucio Murena* 63. g.pr.n.e. Ciceron brani Lucija Murenu koji je bio optužen radi podmićivanja. 63. g.pr.n.e. Ciceron drži govor za svojeg prijatelja pjesnika Arhiju *Pro Archia poeta*. Arhija je bio optužen da bez prava prisvaja titulu rimskog građanina, što je Ciceron vrlo lako pobio. No taj je govor slavan jer se u njemu hvali književnost, a posebno pjesništvo. Pod naslovom *Orationes post reditum* sačuvana su četiri govora koja je Ciceron govorio kad se vratio iz progonstva.

52. g.pr.n.e. Ciceron drži govor *Pro Milone*, ali ne uspijeva obraniti Milona. Naime, Klodije je bio ubijen od Milonovih četa, pa je Milon zbog toga bio optužen *de vi*. Ciceron je vrlo loše govorio, pa je Milon bio osuđen i morao je u progonstvo. No, kasnije je Ciceron taj govor preradio i izdao, pa je to jedan od Ciceronovih najboljih govora. U govoru *Pro Marcello* iz 46. g.pr.n.e. Ciceron je s uspjehom molio Cezara da oprostí svojem protivniku Marku Marcelu. 45. g.pr.n.e. Ciceron drži govor *Pro rege Deiotaro*. U njemu Ciceron brani maloazijskog tetaraha Dejotara od optužbe da je htio ubiti Cezara. 14 govora pod naslovom *Orationes Philippicae* 44. i 43. g.pr.n.e. Ciceron je održao protiv Marka Antonija. Nazvani su tako po slavnim Demostenovim govorima protiv makedonskog kralja Filipa.

Ciceronovi su govori većinom sudski. Među njih pripadaju *Pro Sexto Roscio Amerino*, *In Verrem*, *Pro L. Murena*, *Pro Archia poeta*, *Pro Milone*, *Pro Marcello* i *Pro Deiotaro*. *De imperio Cn. Pompei*, *In Catilinam* i *Orationes Philippicae* pripadaju u političke ili državne govore. Pohvalne je govore Ciceron rijetko držao. Osim izuzetne retoričke vještine koju je iskazao u svojim brojnim govorima, Ciceron je dao doprinos i na području teorije govornišva. U teoretskim djelima Ciceron je slijedio, u velikom dijelu, grčke uzore (Isokrata, Lisiju i Demostena), ali se, smatrajući da grčko govornišvo nije uvijek i u svemu primjenjivo u praksi, oslanjao i na vlastito iskustvo. Najpoznatija su ova retorička djela: *De oratore libri tres* ili »O govorniku«, *Brutus de claris oratoribus*

ili »Brut o slavnim govornicima« i *De optimo genere oratorum* ili »O najboljoj vrsti govornika«.

No i u razdoblju nakon Cicerona bilo je mnogo vrsnih govornika, ali nijedan od njih nije ga nadvisio slavom, a i zbog političkih i društvenih prilika u Rimu je govorništvo bilo u opadanju. Naime, nakon pada Republike parnice se više nisu rješavala na sudu i u senatu, nego ih je rješavao sam car ili njegov izaslanik. No ipak, u prijelaznom razdoblju između republike i carstva vrijedno je spomenuti još nekoliko govornika: Azinije Polion (*Gaius Asinius Pollio*), Marko Valerije (*Marcus Valerius*), Mesala Korvin (*Messalla Corvinus*), Munacije Planko (*Munatius Plancus*) itd. U carsko doba poznati su govornici bili Marko Vipsanije Agripa (*Marcus Vipsanius Agrippa*), Mecena (*Mae-cenas*), pa i sam August (*Gaius Iulius Caesar Octavianus Augustus*). No, u to doba u sastavljanju se govora više pazilo na oblik i jezik nego na sam sadržaj govora. Na kraju, još spomenimo i Lucija Aneja Seneku (*Lucius Annaeus Seneca*) i Marka Fabija Kvintilijana (*Marcus Fabius Quintilianus*) (1. st.n.e.) kao vrsne govornike.

Napokon, recimo i to da je govornik u antičkom svijetu (bilo grčkom, bilo rimskom) zasigurno igrao veoma važnu ulogu, a isto tako da je i sama teorija govorništva bila veoma cijenjena disciplina u antici što je vidljivo u nizu znanstvenih pojmova koje je današnja znanost o književnosti u potpunosti preuzela.